

Розділ 7

РОЗВИТОК ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

7.1. Особливості функціонування оборонно-промислового комплексу

Економічний розвиток України і сьогодні пов'язують з високотехнологічною складовою оборонної промисловості 80-х років. Наукові розробки галузі були настільки вагомими, що для їх реалізації сформовано відповідний кадровий потенціал та необхідні виробничі потужності, а науково-технічні досягнення були головним джерелом технологічних нововведень у цивільний сектор економіки. Враховуючи, що на оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України припадає майже 30 % ОПК Радянського Союзу, особливо в сфері науково-технічних розробок, є всі підстави віднести його до високотехнологічної галузі вітчизняного виробництва. Сьогодні – це сукупність підприємств, які підпорядковані кільком міністерствам та відомствам, виконують або можуть виконувати державні оборонні замовлення та беруть участь у виконанні експортних замовлень та військово-технічному співробітництві з іноземними державами. В 1991 році таких підприємств намічувалося близько 700. На жаль, здобуття Україною незалежності супроводжувалось політичними проблемами, результатом яких став розпад схем виробничої кооперації, суттєве скорочення кількості підприємств, і як результат, фрагментарний характер оборонного потенціалу України. Специфічні проблеми адаптації підприємств ОПК до ринкової економіки в умовах відсутності відповідного законодавчого забезпечення ускладнювалась через брак досвіду самостійної діяльності на зовнішньому ринку.

На основі аналізу фактичного стану підприємств ОПК можна зробити висновки про глибоку економічну кризу, яка супроводжується розбалансованістю структури ОПК, надлишковими виробничими потужностями, суттєвим зносом основних виробничих засобів (по окремих галузях майже 80 %), відсутністю інноваційної привабливості більшості об'єктів ОПК та низьким рівнем приватизаційних процесів.

За роки незалежності чисельність підприємств ОПК скоротилась майже в 3 рази, кількість працюючих – у 6,5, а обсяги виробництва – майже в 7 разів (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Основні показники діяльності ОПК*

Показник	1991 р.	2008 р.
Кількість підприємств, од.	700	250
Кількість працюючих, тис. чол.	1 500	230
Обсяги виробництва, млрд дол США	10,0	1,5

*Джерело: [115].

Відсутність централізованого управління в ОПК призводить до розпорошеності підприємств між різними міністерствами і відомствами, розбалансованості стратегій їх розвитку, надмірної кількості пріоритетів, суб'єктивних схем формування та розподілу державного оборонного замовлення (табл. 7.2).

Структура підприємств ОПК по міністерствах та відомствах України, 2008 рік*

Міністерство та відомство	Усього працюючих, тис. чол.	Усього підприємств, од.	У тому числі:		
			НДІ та КБ	Казенні підприємства	Спецпідприємства
Мінпромполітики	190	170	36	14	–
Міноборони	20	40	–	–	–
Національне космічне агентство	20	40	7	–	7
Усього	230	250	43	14	7

* Джерело: Розраховано за даними [115] та Офіційного сайту Національного космічного агентства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nkau.gov.ua.

Розподіл функцій управління між трьома відомствами з різними інтересами створює передумови розбалансованої військово-технічної політики держави та прийняття неузгоджених рішень щодо формування відповідних інтегрованих структур, реалізації державної інноваційної політики з фінансування НДДКР та виробництва сучасних видів озброєння і військової техніки.

Одним із проблемних аспектів формування вітчизняного ОПК залишаються питання власності. Заходи центральних органів влади спрямовано на обмеження виводу оборонних підприємств із державної власності. Саме тому й сьогодні у структурі власності ОПК понад 85 % складають державні та казенні підприємства. Акціонерні компанії, в яких більше як 50 % статутного фонду належить державі, становлять близько 8 %. Суттєва частка державної власності (понад 90 %) перешкоджає процесу комерціалізації ОПК, стримує участь бізнесу в реалізації інноваційних проектів, не забезпечує прозорості фінансово-кредитних операцій та ефективність господарювання в умовах ринкової економіки.

Для виробництва озброєння і військової техніки підприємства ОПК імпортують товари та матеріали із 16 країн. Майже 40 % підприємств суттєво залежить від імпорту в авіабудуванні, двигунобудуванні для авіатехніки та виробництві радіоелектроніки. Більше ніж 60 % загального імпорту для підприємств ОПК припадає на поставки з Росії. Експортна орієнтація ОПК в умовах обмеженого внутрішнього попиту на озброєння і військову техніку (5-7 %) залишається єдиним джерелом існування та розвитку значної частини оборонних підприємств. За обсягами експорту військової техніки, Україна протягом останніх років стабільно входить до десятки світових експортерів (рис. 7.1).

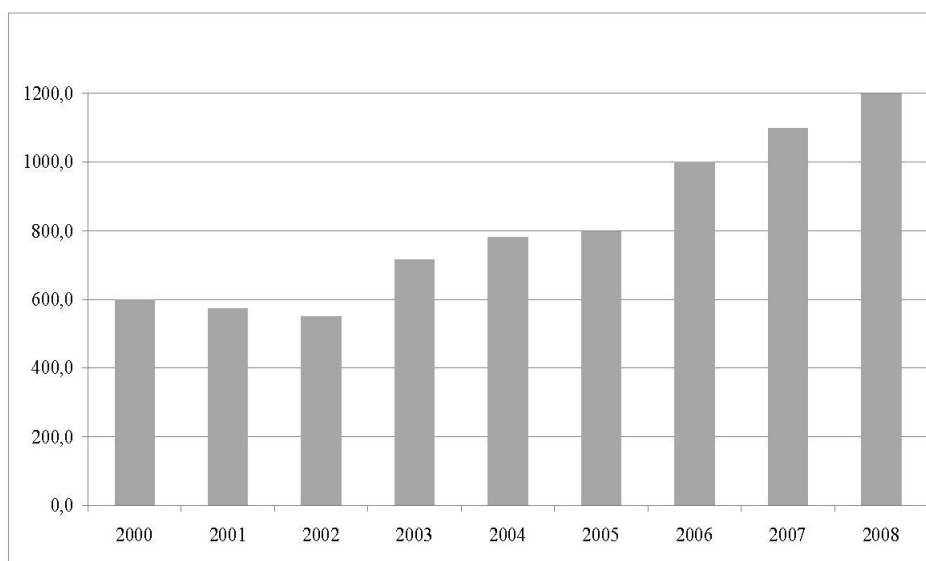

Рис. 7.1. Експорт оборонної продукції та послуг, млн дол США [116]

Однак, незважаючи на досить успішний експорт озброєння, максимально наблизений до потенціальної межі (1 200 млн дол США) його обсяги нестабільні, базуються на використанні вже існуючих можливостей, що призводить до виснаження резервів без особливої надії на їхнє відновлення.

Географію експорту озброєння та послуг 2008 року відображено на рис. 7.2.

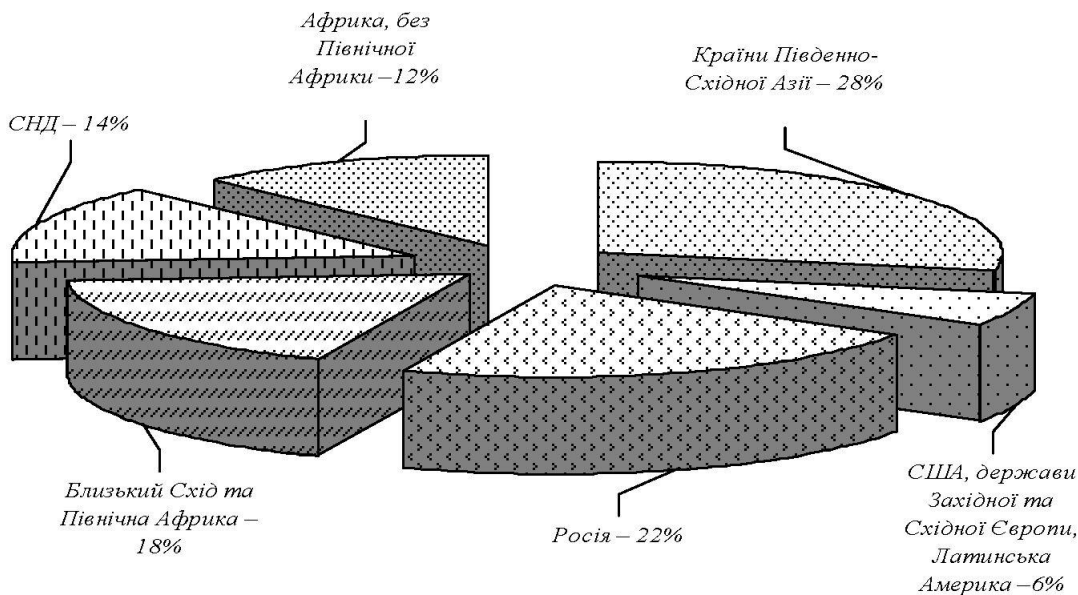

Рис. 7.2. Експорт озброєння та послуг по країнах світу, 2008 р. [116].

Проте інформація про обсяги збройового експорту до цього часу все ще не має офіційних джерел, а тому показники наводяться на основі даних Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння (ЦДАКР) [116]. Відсутність чіткої державної політики щодо перспектив розвитку оборонного потенціалу в Україні призводить до реалізації спонтанних операцій у торгівлі зброєю, значна частина яких здійснюється випадково, без урахування стратегічних інтересів держави на міжнародному рівні. Експортна орієнтація, яка склалась під тиском об'єктивних обставин, характеризується відсутністю системного підходу до вирішення проблем як виробника продукції, так і стратегії держави щодо військово-технічного співробітництва з іншими країнами.

Аналіз найбільш ємних видів продукції в експорті озброєння показав, що найуспішним сьогодні є продаж авіаційної та ракетно-космічної техніки і послуг, що становить 37 % від загального обсягу експорту (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

Основні види продукції в експорті озброєння 2008 року *

Вид продукції	Обсяг експорту, млн дол США	Питома вага, %	Країна імпортер
Авіаційна техніка	230-300	27	Росія, Китай, Індія, Іран Азербайджан, Македонія, Алжир, Пакистан
Ракетно-космічна техніка та послуги	100-150	10	Росія, Бразилія, Міжнародні космічні послуги
Високоточне ракетне озброєння	85-100	10	Китай, Росія, Алжир, Азербайджан, Казахстан, Грузія
Військово-морська техніка	100-120	10	Індія, Росія, Китай, Сінгапур, США, Румунія, Греція
Ремонт і модернізація озброєння	90-110	10	Країни Європи, Азії, Африки
Важка і легка бронетехніка	80-100	9	Туреччина, Греція, Алжир, Кенія, Конго

Легка стрілецька зброя, ПЗРК, боєприпаси	50-80	7	Грузія, Азербайджан, США, Грузія, Кенія, Чад, Азербайджан, Лівія, Уганда, Ефіопія
Радіолокаційна техніка	4-50	5	США, Грузія, Китай, Ефіопія, Туркменістан
Артилерійські та зенітні ракетні системи	50-100	6	Грузія, країни Західної Європи
Інші послуги	50-70	6	Європа, країни Азії, Африки
Всього	875-1 180	100	–

*Розраховано за даними [116].

Сьогодні економічний простір оборонної промисловості щодо експорту озброєння і військової техніки характеризується економічними відносинами з 80 країнами світу. Насамперед це країни СНД, країни Азії, Африки та окремі держави американського континенту.

Експортна орієнтація в ОПК, яка склалась за об'єктивних обставин, характеризується відсутністю системного підходу до вирішення проблем як виробника продукції, так і стратегії держави щодо військово-технічного співробітництва з іншими країнами. Недостатній рівень маркетингових досліджень чітко проявляється сьогодні в структурі та географії експорту оборонної продукції, які майже не змінюються протягом 10 останніх років. Існуюча модель експорту озброєння не працює на просування оборонної продукції до Європи та участь у міжнародних проектах щодо розробки сучасних видів озброєння.

Експортна орієнтація оборонних підприємств на переважно технологічно відсталі зовнішні ринки призводить до швидкого морального старіння їх виробничих потужностей і зниження конкурентоспроможності в умовах мінливої кон'юнктури світового ринку озброєнь. Сьогодні торгівля закінченими зразками озброєння і військової техніки стає більш проблематичною, ринок озброєння все більше орієнтується на закупівлю ефективних технологічних рішень. Передача технологій стає невід'ємною частиною більшості збройових контрактів. Однак відсутність в Україні досвіду торгівлі технологіями призводить до ситуацій, коли за безцінь передається замовнику посторінковий виклад технологій оборонного призначення. За оцінками експертів ЦДАКР, навіть на першому етапі організації торгівлі технологіями держава може заробляти не менше як 100-150 млн дол США. А при умові створення системи експорту сучасних оборонних технологій, реалізованих в авіаційному двигунобудуванні, створенні високоточного озброєння й засобів протидії йому, радіолокаційній техніці та системах радіоелектронної боротьби обсяги торгівлі технологіями могли б сягати 450-650 млн дол США.

Реалізацію офсетних схем щодо експорту озброєння і військової техніки гіпотетично можна вважати вагомим джерелом коштів для інновацій. У рамках офсетних угод країна-покупець може розраховувати на отримання істотних інвестицій і технологій від країни-продавця (від 40 до 150 % від вартості основного контракту) як в оборонний, так і цивільні сектори промисловості. За інформацією ЦДАКР і тільки за 2003-2008 роки Україна мала можливість одержати інвестиції на суму близько 3-5 млрд дол США. Однак реалізація таких експортних функцій можлива лише за умов відповідного законодавчого забезпечення на основі створення відповідної структури, яка прийматиме державні рішення щодо напрямів використання результатів офсетних угод.

Існуюча структура в збройовому експорті – це розбалансована система дій 15 фірм-експортерів, які мають право самостійної торгівлі зброєю, що обумовлює тенденції демонополізації сфери збройового експорту та нарощування конкуренції між ними. Відсутність державної політики зміцнення економічних і політичних позицій України в різних регіонах світу призводить до неузгоджених дій органів державної влади щодо забезпечення національної оборони та безпеки; підвищення науково-технічного, технологічного та експортного потенціалу ОПК; оснащення Збройних сил України та

інших військових формувань сучасним озброєнням і військовою технікою; отримання валютних коштів для проведення відповідних наукових досліджень і розробок.

Перехід від торгівлі зброєю до військово-технічного співробітництва приведе до реалізації пріоритетності інтересів національної безпеки та оборони у формуванні зовнішньої політики держави, зробить обов'язковим ухвалення законодавчих актів про компенсаційні угоди і відкриє шлях перспективним офсетним угодам та інвестиціям з боку великих виробників озброєння в Європі. Все це суттєво змінює економічний простір як в експорті озброєння, так і функціонуванні ОПК України [117].

В умовах фрагментарності вітчизняного оборонного виробництва та обмеженості внутрішнього попиту на озброєння і військову техніку формування економічного простору функціонування оборонної промисловості відбувається під впливом посилення інтеграційних процесів. Утворення інтегрованих структур різних типів – одна із найважливіших тенденцій розвитку світової економіки наприкінці ХХ століття. Оборонна промисловість бере активну участь у реалізації цих структурних зрушень. На жаль, перетворення проводилися без урахування реальних фінансово-економічних умов та відповідного законодавчого й нормативно-правового забезпечення. В результаті невдалого інтегрування і корпорація «Антонов», і концерн «Авіація України» припинили своє існування. Більш успішним виявилось створення холдингів «Артем» та «Хартрон».

Формування інтеграційних структур на основі вдосконалення коопераційного постачання характерно при створенні спільних підприємств, перш за все з Росією в авіаційній та ракетно-космічній галузях («Сибірські літаки Антонова», двигуни «Володимир Клімов – Мотор Січ», «Вантажні літальні апарати», «Повітряний старт», «Космотрас» та ін.). Однак взятий Росією курс на зменшення залежності від коопераційних поставок з України в ряді оборонно-промислових проектів приводить до корегування економічного простору, змушує шукати нові ринки, нові коопераційні зв'язки і нові проекти, які дадуть змогу вітчизняним підприємствам зберегти свої виробничі потужності, науковий і технічний потенціал. Сьогодні країни світу, крім США, Росії та Китаю, не в змозі задовольнити самостійно вимоги своїх збройних сил. Тому економічний простір їх функціонування постійно змінюється, активно реагуючи на нові проекти та відповідні схеми кооперації.

Актуальним стає входження України в певні інтеграційні блоки, оскільки це забезпечує власний розвиток на базі об'єднання сил і координації діяльності. Закономірність глобалізації світового господарства вказує на те, що система міжнародних відносин збереже нинішню свою форму. Глобалізація економічних ринкових сил є важливим чинником, що визначає як напрям розвитку методології, так і сфери практичної діяльності. Саме євроатлантичні інтеграційні процеси можна назвати рушійною силою багатьох позитивних політичних та економічних перетворень в Україні. Можливість вирішення низки економічних і технічних питань в оборонній політиці є одним із суттєвих чинників членства в НАТО.

Приведення сутнісних ознак і дієвих складових національного економічного простору у відповідність до вимог глобальної економіки, в першу чергу євроатлантичного та європейського її сегментів, є одним із найбільш нагальних завдань сьогодення. Це суттєво наблизить українські норми та стандарти до законодавства європейського союзу, закладе міцну основу для подальшої економічної інтеграції. І хоча НАТО є політичним союзом, економічні питання нерозривно пов'язані з усіма аспектами безпеки, політичним устроєм держави, міжнародними відносинами. Так, участь України в антитерористичній операції НАТО «Активні зусилля» здійснюється шляхом залучення на ротаційній основі кораблів Військово-Морських сил України для цілодобового обміну інформацією з командуванням Об'єднаних Збройних сил НАТО «Південь» (м. Неаполь, Італія) з питань моніторингу судноплавства, імовірної терористичної та іншої незаконної діяльності на морських комунікаціях у Чорному, Середземному морях та портах України.

У 2009 році здійснювалось співробітництво між українським і французькими підприємствами щодо модернізації гелікоптерів Мі-24, які будуть використані як на українському ринку для потреб наших військових, так і на зовнішньому для виконання місій під егідою ООН чи НАТО та задоволення потреб третіх країн у такому озброєнні. Суттєвих змін зазнає економічний простір функціонування суднобудівної галузі. Розпочата робота над проектом «український корвет», яка передбачає кооперацію з французькими, німецькими, італійськими та голландськими компаніями.

Оцінюючи реальні переваги інтеграційних процесів у Державній програмі реформування та розвитку ОПК на період до 2013 року, запропоновано створення системоутворюючих інтегрованих комплексів, які максимально централізують функції забезпечення життєвого циклу окремих видів озброєння і військової техніки на основі об'єднання окремих спеціалізованих підприємств, установ і організацій. Держава сприяє утворенню самодостатніх виробництв оборонної продукції у таких галузях промисловості:

- авіаційній – Державного авіабудівного концерну «Авіація України»;
- суднобудівній – Інтегрованого науково-виробничого об'єднання з суднобудування;
- виробництві боєприпасів і продукції спецхімії – Інтегрованого науково-виробничого об'єднання з виробництва та утилізації боєприпасів та товарів спецхімії;
- виробництві елементної бази радіоелектроніки, радіолокаційних систем та автоматизованих комплексів стримування/ураження – запропоновано створення 3-х структур, а саме: інтегрованого науково-виробничого об'єднання з інформаційно-розвідувальних систем та забезпечення централізованого управління Збройними силами України; систем протиповітряної, протиракетної оборони та захисту морського рубежу, та систем стримування та високоточних засобів ураження;
- виробництві комплексу інженерної техніки – Державного холдингу бойових броньованих машин, артилерійського та стрілецького озброєння.

Формування вищого керівництва таких утворень відбувається на рівні керівного/наглядового органу з представників розробника/виробника оборонної продукції, а виконавче керівництво – на рівні правління з представників найбільш успішної структури з продажу виробленої оборонної продукції.

Основні проблеми розвитку ОПК сьогодні, на наш погляд, обумовлені неефективністю існуючої системи державного управління, яка неспроможна забезпечити дієву державну підтримку високотехнологічному сектору вітчизняної економіки. Такою структурою може стати Національне агентство з питань оборонно-промислового комплексу, яке об'єднає функції господарської діяльності у сфері розроблення, виготовлення, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння, військової техніки, військової зброї і боєприпасів до неї. Зазначене агентство має вирішувати питання, пов'язані з науково-технічним і технологічним розвитком підприємств ОПК в інтересах обороноздатності держави, забезпечувати впровадження, координацію і контроль державної політики в розвитку ОПК, спрямовувати діяльність органів центральної й місцевої влади на виконання директивних завдань. Національне агентство має стати арбітром міністерств і відомств, у підпорядкуванні яких зосереджено організації та підприємства ОПК, каталізатором у створенні ринково орієнтованих інтегрованих структур, а також в акціонуванні й приватизації оборонних підприємств, корпоративному об'єднанні капіталів та узгодженні повноважень власників майна. Невідкладне завдання Національного агентства – участь у розробці антикризових заходів щодо підтримки ОПК та впровадженні у сфері військово-технічного співробітництва ідей державно-приватного партнерства [118, с. 495–501].

Ураховуючи світові тенденції в розвитку оборонної промисловості, актуальними стають заходи щодо інноваційного розвитку ОПК. На жаль, сьогодні інноваційні проекти в ОПК чітко орієнтовані на короткий період реалізації для одержання швидких прибутків. В умовах дефіциту державних коштів реалізація важливих інноваційних проектів породжує низку проблем. Для їх вирішення необхідне використання різних схем концентрації ресурсів, джерел формування та умов реалізації. Для цього доцільно виділити чотири типи моделей інноваційного розвитку, а саме: диверсифікаційної, сталого розвитку, експортоорієнтованої та проривної. Основною ознакою їх відмінностей є диференціація механізмів державної підтримки [119]. На основі типологізації підприємств за критеріями стратегічного значення, участі в міжнародному співробітництві, рівня забезпеченості ресурсами, освоєння новітніх технологій, адаптації до умов ринкової економіки відбувається ідентифікація типу підприємства і відповідної моделі інноваційного розвитку. Наводимо узагальнену схему реалізації інноваційних моделей (рис. 7.3).

В Україні продовжуються розробки інноваційних проектів національного значення. Так, розробка багатофункціонального оперативного-тактичного ракетного комплексу (ОТРК) «Грім» для Збройних сил України передбачає широку кооперацію українських підприємств як оборонної, так і цивільної сфер. Створити ОТРК передбачається до 2015 року. Вартість запуску нового озброєння в серію оцінюється в 2 млрд грн. На першому етапі планується залучити до виконання проекту до 60 підприємств, у подальшому – 240, а також на різних стадіях виконання розробки – до 12 тис. осіб [120].

Сьогодні проектом національного значення є створення перспективних кораблів класу «корвет» до 2025 року, в рамках якого будуть освоєні технології світового рівня, підготовлені відповідні фахівці. Для його виконання залучається 50 підприємств ОПК, що розташовані в Києві, Харкові, Львові, Донецьку, Запоріжжі, Черкасах, Севастополі, Сімферополі та Одесі, та провідні французькі, німецькі, італійські та голландські компанії. Планується побудувати 10 кораблів. Завершення будівництва першого очікується 2012 року. Орієнтовна його вартість – 1,5 млрд грн [121]. Для фінансування таких інноваційних проектів необхідно залучати кредити банків, але для цього слід вирішувати проблеми капіталізації компаній, їх капіталообігу, інвестицій, кредитів та законодавчого забезпечення.

Специфіка нинішніх воєнних конфліктів та ведення війн на віддалених територіях призводить до структурно-динамічних зрушень у номенклатурі оборонної продукції. Застосування високоточної зброї сьогодні супроводжується використанням сучасних розвідувально-інформаційних систем, які здатні різко підвищити швидкість і ефективність бойового реагування в масштабі реального часу, що обумовлює відповідні зміни в структурі Збройних сил України. Поява таких функціональних структур, як Об'єднані сили швидкого реагування, Основні сили оборони та Сили підтримки, потребує оснащення їх сучасною зброєю, що і лежить в основі структурно-динамічних зрушень у номенклатурі продукції оборонної промисловості. Крім того, відбувається швидка зміна кон'юнктури збройових ринків, пов'язана з появою ракет з інтелектуальними властивостями в системах розвідки, управління та наведення, які здатні наносити масовані високоточні удари по об'єктах у будь-якому регіоні нашої планети. Попит на відповідні зразки й системи озброєння відповідають вимогам війни нового покоління і є другим джерелом структурних зрушень у розвитку вітчизняної оборонної промисловості. На жаль, реалізація структурно-динамічних зрушень у розвитку ОПК призупинена світовою фінансово-економічною кризою. Специфіку цього процесу та прийняття антикризових заходів доцільно розглянути більш конкретно в основних галузях оборонної промисловості.

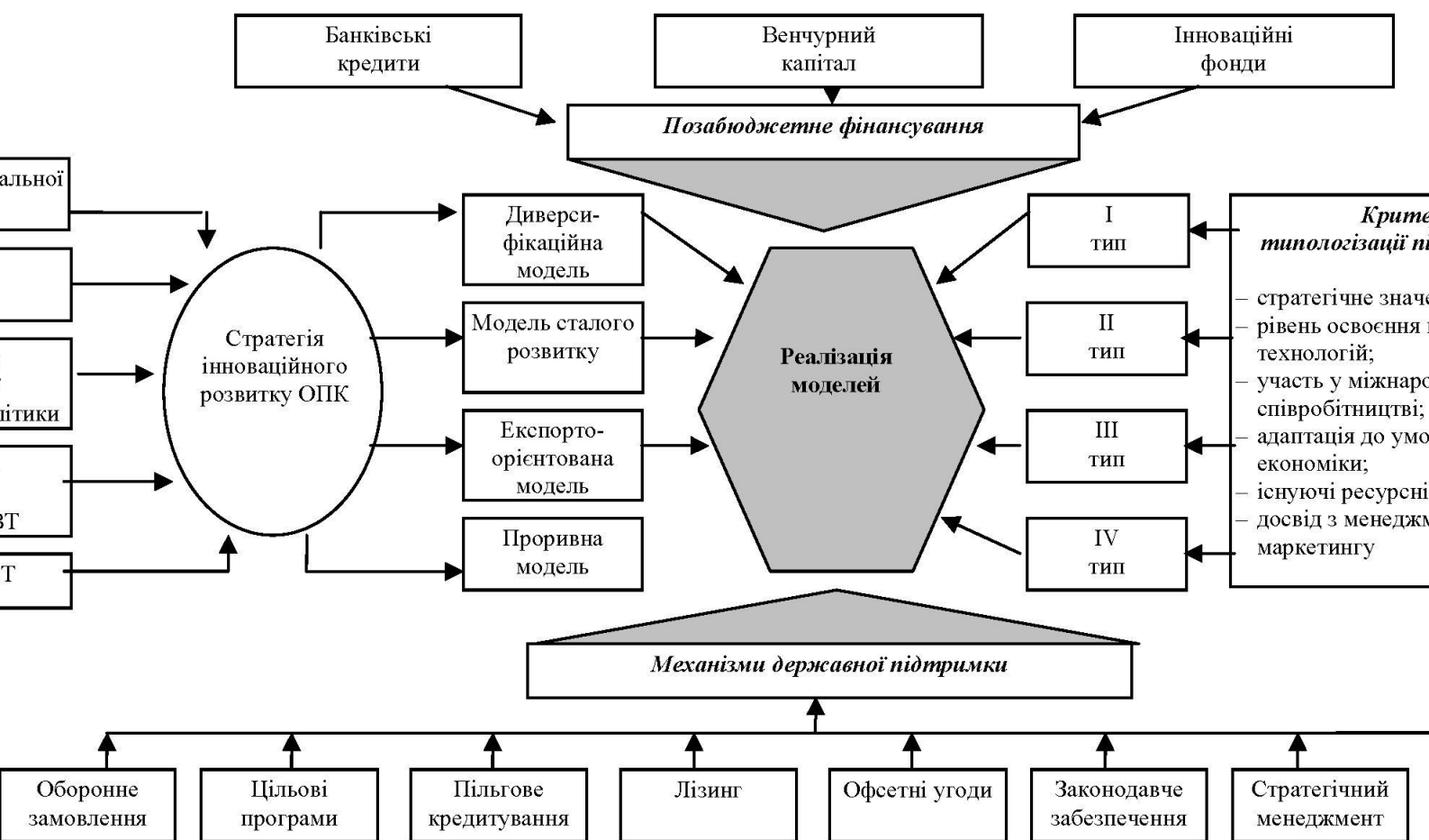

Рис. 7.3. Узагальнена схема реалізації інноваційних моделей розвитку ОПК